

પ્રેમાનંદ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના સર્વોત્તમ ‘આખ્યાન કવિ’ છે. એમનો જન્મ વડોદરામાં થયો હતો. પિતાનું નામ કૃષ્ણરામ ભટ્ટ હતું. કથાકાર તરીકેનો વ્યવસાય કરીને તેઓ ગુજરાન ચલાવતા હતા. વ્યવસાય અર્થે તેઓ થોડો સમય સુરત અને નંદરબાર પણ ગયેલા. આંગળી પર વેઢ પહેરી, તાંબાની માણ રણકાવી, તાલ આપી, સુરીલા કંઠે લોકસમુદાય સમક્ષ તેઓ આખ્યાનનું ગાન કરતા. એમની લોકપ્રિયતા અજોડ હતી. તેમણે રામાયણ, મહાભારત, ભાગવત વગેરેનાં પ્રસંગો, પાત્રો અને જીવનદર્શનનો આધાર લઈ અનેક આખ્યાનો આપ્યાં છે. આખ્યાન કથનની કળા હોવાથી તેઓ વાર્તારસની સરસ જમાવટ કરી શકતા. હૃદયના ભાવોનું સુંદર નિરૂપણ, પાત્રો અને પ્રસંગોનું વર્ણન-કૌશલ્ય અને સચોટ તથા તાજગીભરી ભાષાને કારણે તેમનાં આખ્યાનો ઘણાં સમૃદ્ધ બન્યાં છે. એક રસમાંથી બીજા રસમાં સ્વાભાવિકતાથી સરકી જવાની એમની આવડત વાચકો અને શ્રોતાઓની પ્રસન્નતાનું નિમિત્ત બની છે. ‘અભિમન્યુ આખ્યાન,’ ‘ચંદ્રહાસાખ્યાન,’ ‘ઓખાહરણ,’ ‘સુદામાચરિત,’ ‘કુંવરબાઈનું મામેરું,’ ‘નળાખ્યાન,’ ‘રણયજ્ઞ,’ ‘દશમસ્કંધ’ એમનાં જાણીતાં આખ્યાનો છે. એમનાં આખ્યાનોથી ગુજરાતી ભાષા તેમજ કવિતા સમૃદ્ધ થઈ છે.

આ મધ્યકાલીન કાવ્યસ્વરૂપ આખ્યાનનો એક ખંડ છે, જેને ‘કડવું’ કહે છે. કડવું 4માં પૌરાણિક કથાનકનો વિષયવસ્તુ તરીકે કવિએ ઉપયોગ કર્યો છે, લોકરુચિનો ખ્યાલ પણ એમાં રાખવામાં આવ્યો છે. દ્વારિકા જઈ મિત્ર શ્રીકૃષ્ણને યાચવા જવાનું કહેતાં પત્નીને સુદામા પ્રારબ્ધવાદી વિચારધારાથી જ્ઞાનબોધ આપે છે. સુદામા એમનાં પત્નીને કહે છે કે ઈશ્વરે ભાગ્યમાં જે કંઈ નિર્માણ કર્યું હોય તે જ થાય છે. ભાગ્યના બંધનમાંથી મનુષ્ય છૂટી શકતો નથી. પૂર્વજન્મમાં પુણ્યકાર્ય ન કર્યું હોય, દાન ન આપ્યું હોય તો આ જન્મમાં વૈભવની આશા કેવી રીતે રાખી શકાય! પૂર્વજન્મમાં આપણે સદ્કાર્યોને બદલે માત્ર ઉદરપોષણ જ કર્યું, છતાં પ્રભુકૃપાએ આપણે પશુના અવતારમાંથી છૂટ્યાં અને મનુષ્ય અવતાર મળ્યો, તેનાથી આપણે સંતોષ માનવો જોઈએ. પતિના જ્ઞાનબોધ સામે, એમનાં પત્ની સુદામાને કંઈક પુરુષાર્થ કરવાની વાત કરે છે અને નક્કર વાસ્તવિકતા સમજાવે છે. જ્ઞાન કે તત્ત્વજ્ઞાન વડે ઘરમાં ભૂખે ટળવળતાં બાળકોને પોતે આશ્વાસન આપી શકે એમ નથી. અન્ન વિના કોઈને ચાલતું નથી, અન્ન બ્રહ્મ છે, અન્નથી આખું જગત જીવે છે એમ સુદામાપત્ની કહે છે. વિશેષમાં કહે છે કે મોટા દેવ શિવ પોતાની પાસે અન્નપૂર્ણાને રાખે છે. સૂર્યદેવ પોતાની પાસે અક્ષયપાત્ર રાખીને જગતનું પોષણ કરે છે. સપ્તર્ષિઓ કામધેનુને આરાધે છે. આમ ધર્મ સાથે કામ કે મોક્ષ માટેની તમામ પ્રવૃત્તિઓ અન્ન વિના શક્ય નથી. અન્ન મળે તો જીવી શકાય અને જીવી શકાય તો જ ધર્મનું આચરણ કરી શકાય એ સત્ય સમજાવી, સુદામાને શ્રીકૃષ્ણની સહાય મેળવવા વિનવે છે.

(રાગ : રામગ્રી)

પછે સુદામાજી બોલિયા, સુણ સુંદરી રે;
હું કહું તે શિખામણ માન; ઘેલી કોણે કરી રે?
જે નિર્મ્યું હોય તે પામીએ, સુણ સુંદરી રે;
વિધિએ લખી વૃદ્ધિ હાણ; ઘેલી કોણે કરી રે?
સુકૃત દુકૃત બે મિત્ર છે, સુણ સુંદરી રે;
જાય પ્રાણ આત્માને સાથ; ઘેલી કોણે કરી રે?
દીધા વિના નવ પામીએ, સુણ સુંદરી રે;
નથી આપ્યું જમણે હાથ; ઘેલી કોણે કરી રે?
જો ખડધાન ખેડી વાવીએ, સુણ સુંદરી રે;
તો ક્યાંથી જમીએ શાળ? ઘેલી કોણે કરી રે?
જળ વહી ગયે શી શોયના? સુણ સુંદરી રે;
જો પ્રથમ ન બાંધી પાળ; ઘેલી કોણે કરી રે?

એકાદશી-વ્રત કીધાં નથી, સુણ સુંદરી રે;
 નથી કીધાં તીરથ-અપવાસ; ઘેલી કોણે કરી રે?
 અગ્નિ તૃપ્ત કીધા નહિ, સુણ સુંદરી રે;
 નહિ શ્વાન વાયસ ગૌગ્રાસ; ઘેલી કોણે કરી રે?
 બ્રહ્મભોજન કીધાં નહિ, સુણ સુંદરી રે;
 નથી કીધા હોમહવન; ઘેલી કોણે કરી રે?
 અતીત નિર્મુખ વાળિયા, સુણ સુંદરી રે;
 તો ક્યાંથી પામીએ અન્ન? ઘેલી કોણે કરી રે?
 હરિપ્રસાદ લીધો નહિ, સુણ સુંદરી રે;
 હુતશેષ ન કીધો આહાર; ઘેલી કોણે કરી રે?
 આ ઉદર પાપે ભર્યા, સુણ સુંદરી રે;
 છૂટ્યાં પશુનો અવતાર; ઘેલી કોણે કરી રે?
 સંતોષ-અમૃત ચાખીએ, સુણ સુંદરી રે;
 હરિચરણ સોંપી મન; ઘેલી કોણે કરી રે,
 ભક્તિએ નવનિધ પામશે, સુણ સુંદરી રે?
 ધરો ધીર તમે સ્ત્રીજન; ઘેલી કોણે કરી રે,

આંખ ભરી અબળા કહે, ઋષિરાયજી રે;
 મારું જડ થયું છે મન; લાગું પાયજી રે.
 એ તો જ્ઞાન મને ગમતું નથી, ઋષિરાયજી રે,
 રુએ બાળક લાવો અન્ન; લાગું પાયજી રે.
 કોને અન્ન વિના ચાલે નહિ, ઋષિરાયજી રે;
 મોટા જોગેશ્વર હરિભક્ત; લાગું પાયજી રે.
 અન્ન વિણ ભજન સૂઝે નહિ, ઋષિરાયજી રે,
 જીવે અન્ને આખું જગત; લાગું પાયજી રે.
 શિવે અન્નપૂર્ણા ઘેર રાખિયાં, ઋષિરાયજી રે;
 રવિએ રાખ્યું અક્ષયપાત્ર; લાગું પાયજી રે.
 ઋષિ સેવે કામધેનુને, ઋષિરાયજી રે,
 તો આપણે તે કોણ માત્ર? લાગું પાયજી રે,
 સુર સેવે કલ્પવૃક્ષને, ઋષિરાયજી રે,
 મનવાંછિત પામે આહાર; લાગું પાયજી રે.
 ધર્મ પ્રાણ અન્ન વિના નહિ, ઋષિરાયજી રે.
 ઊભો અન્ને સકળ સંસાર; લાગું પાયજી રે.
 ફેરાનું ફળ જાશે નહિ, ઋષિરાયજી રે;
 જઈ જાયો કૃષ્ણ બળદેવ; લાગું પાયજી રે.
 અક્ષર લખ્યા દારિદ્રના, ઋષિરાયજી રે,
 ધોશે ધરણીધર તતખેવ; લાગું પાયજી રે;

(વલણ)

તતખેવ ત્રિકમ છેદશે, દારિદ્ર કેરાં ઝાડ રે;
 પ્રાણનાથ પધારો દારિકા, હું માનું તમારો પા'ડ રે.

પછે પછી, પાછળ, પાછળથી સુદામોજી સુદામા, શ્રીકૃષ્ણનો એક ગરીબ સહાધ્યાયી મિત્ર બોલિયા બોલ્યા સુણ સુણવું તે, શ્રવણ, (અહીં) સાંભળ શિખામણ બોધ, શિક્ષા, સલાહ ઘેલી ગાંડી, અક્કલ વગરની નિર્મ્યુ નિર્મિત, નિર્માયેલું, રચાયેલું, નક્કી થયેલું, નિયત પામીએ મેળવીએ, પ્રાપ્ત કરીએ વિધિએ બ્રહ્માએ, ભાગ્યદેવતાએ વૃદ્ધિ વધારો, આબાદી હાણ હાનિ, નુકસાન સુકૃત સારું કામ, પુણ્ય દુકૃત ખરાબ કામ, પાપ નવ (અહીં) નહિ ખડધાન ખડ જેમ વગર ખેડે ઊગતું ‘ધાન’, ખેડ્યા કે વાવ્યા વિના થતું ધાન (સામો, મણકી વગેરે), હલકી જાતનું અન્ન ખેડી ખેડવું, જમીનને હળ વડે ખોદી, ચાસીને પોચી કરવી શાળ ડાંગર, એક ધાન્ય, જેમાંથી ચોખા નીકળે છે શોયના શોય, શોક, ફિકર, પસ્તાવો એકાદશી વ્રત અગિયારસનું વ્રત કીધાં કર્યા તૃપ્ત ધરાયેલું, સંતુષ્ટ શ્વાન વાયસ ગૌગ્રાસ જમતાં પહેલાં કૂતરાં-કાગડાં-ગાયને માટે જુદું કાઢેલું અન્ન બ્રહ્મભોજન બ્રાહ્મણને જમાડવા તે હોમહવન યજ્ઞ અતીત અતિથિ, મહેમાન, અભ્યાગત, ભિક્ષુક નિર્મુખ ખાધા વગર પાછું ગયેલું, નિરાશ થઈ પાછું ગયેલું વાળિયા વળાવવું, (અહીં) વિદાય કર્યા અન્ન અનાજ, ખોરાક હરિપ્રસાદ (અહીં) દેવને ધરેલ નૈવેદ્ય હુતશેષ (અહીં) હોમેલું-બલિરૂપ, આપેલો શેષ ભાગ - પ્રસાદ આહાર ખોરાક, ખાવું તે, ખાનપાન ઉદર પેટ સંતોષ-અમૃત સંતોષરૂપી અમૃત હરિચરણો (અહીં) પ્રભુના પગમાં નવનિધ કુબેરના નવ ભંડાર, સર્વપ્રકારની સમૃદ્ધિ ધીર ધીરજ અબળા સ્ત્રી ઋષિરાયજી (અહીં) સુદામા માટે તેની પત્નીએ વાપરેલું સંબોધન જડ જીવ વિનાનું, સ્થૂળ, લાગણી, બુદ્ધિ કે સ્ફૂર્તિ વિનાનું લાગું પાયજી પગે લાગવું જોગેશ્વર યોગેશ્વર - શિવ, મહાદેવ હરિભક્ત વિષ્ણુ, શ્રીકૃષ્ણનો ભક્ત, હરિનો ભક્ત વિશ વિના, વગર સૂઝે સૂઝવું તે, સમજ, ગમ અન્નપૂર્ણા અન્ન પૂરનારી-પૂરું પાડનારી દેવી રવિ સૂર્ય અક્ષયપાત્ર જેમાંથી વસ્તુ ખૂટે જ નહિ એવું વાસણ સેવે સેવવું તે, સેવા કરવી, ઉપયોગમાં લેવું કામધેનુ મનકામના પૂરી કરનારી એક કલ્પિત ગાય સુર દેવ કલ્પવૃક્ષ સ્વર્ગનું એક કાલ્પનિક ઝાડ કે જેની નીચે બેસીને જે સંકલ્પ કરે તે વસ્તુ મળે એવું ઝાડ મનવાંછિત મનથી ઇચ્છેલું સકળ સર્વ, તમામ સંસાર સૃષ્ટિ, જગત ફેરાનું ફળ (અહીં) પૃથ્વી પર જન્મ લીધાનું ફળ જાયો જાયવું, યાયવું, યાયના કરવી, માગવું બળદેવ શ્રીકૃષ્ણના મોટા ભાઈ દારિદ્ર દરિદ્રતા, ગરીબાઈ ધરણીધર (અહીં) વિષ્ણુ તતખેવ તે જ વખતે, તરત જ ત્રિકમ ત્રિવિક્રમ, વિષ્ણુ છેદશે છેદવું, કાપવું પ્રાણનાથ પ્રાણનો નાથ, પતિ, (અહીં) કૃષ્ણ દ્વારિકા એક તીર્થ-કૃષ્ણના રાજ્યની રાજધાની

રૂઢિપ્રયોગ

પાણી પહેલાં પાળ બાંધવી અગમચેતી દાખવવી, આપત્તિ આવ્યા પહેલાં જ નિવારણ કરવું પાડ માનવો આભાર માનવો

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના દરેક પ્રશ્નનો એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) સુદામા પત્નીને શું માનવા કહે છે?
- (2) સુદામા કયા બે મિત્રોનો ઉલ્લેખ કરે છે?
- (3) સુદામા એની પત્નીને ‘ક્યાંથી જમીએ શાળ?’ - એમ શા માટે કહે છે ?
- (4) સુદામાનાં બાળકો શા કારણે રડે છે?
- (5) આ આખ્યાનખંડમાં સ્ત્રી માટે કયા કયા શબ્દો પ્રયોજાયા છે?

2. નીચેના દરેક પ્રશ્નનો બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર લખો :

- (1) પોતાને અન્ન ન મળવા પાછળ સુદામાએ ક્યાં કારણો રજૂ કર્યા છે?
- (2) સુદામાપત્ની પુરાણોમાંથી કોનાં કોનાં દૃષ્ટાંતો ટાંકે છે?
- (3) સુદામાપત્નીને સુદામાની જ્ઞાનની વાતો કેમ ગળે ઊતરતી નથી?

૩. નીચેના પ્રશ્નનો સવિસ્તર ઉત્તર લખો :

આ કાવ્યમાં રજૂ થયેલી સુદામાની દરિદ્રતા તમારા શબ્દોમાં વર્ણવો.

વિદ્યાર્થીપ્રવૃત્તિ

- સુદામા વિશે સાત વાક્યો લખો.
- સુદામા વિશે એકોક્તિ તૈયાર કરીને ભજવો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

● આખ્યાન કવિ પ્રેમાનંદે, લોકરુચિનો ખ્યાલ રાખીને, સરળ-સહજ અભિવ્યક્તિ માટે સૌનું જાણીતું પૌરાણિક કથાનક પસંદ કર્યું છે. સાથેસાથે એને ‘રામગ્રી’ રાગમાં ઢાળ્યું છે, જેથી વાચક-શ્રોતાને કથાનક સુગમતાથી સમજાય. આખ્યાન કરતાં માણભટ્ટ માટે રાગ અને ગાન એ અભિવ્યક્તિનાં મહત્ત્વનાં પરિબળો છે.

● જીવનમાં સુદામા કર્મ પ્રમાણે ફળ મળે છે, એવું માને છે. પત્ની એમને પુરુષાર્થ માટે પ્રેરે છે. પતિ-પત્નીના સંવાદમાં આટલી વિકટ સ્થિતિમાં પણ કડવાશ નથી, તે પ્રેમાનંદે પ્રયોજેલા ભાષાકૌશલથી જાણી શકાય છે.

● આ આખ્યાન છે, પદ્યમાં છે, ભાષામાં લાઘવ સાથે અર્થની સૂક્ષ્મતા વ્યક્ત કરવા માટે કવિએ શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે. સંસ્કૃતના તત્સમ શબ્દો, સાંસ્કૃતિક કે સામાજિક સંદર્ભોને વ્યક્ત કરવા માટે કેટલા સમર્થ છે તે જુઓ :

પત્નીને સુદામાએ કરેલું સંબોધન ‘સુણ સુંદરી રે,’ તેમજ પત્નીએ સુદામાને કરેલું સંબોધન. ‘ઋષિરાયજી રે.’, ‘હરિપ્રસાદ’, ‘હૃતશેષ’, ‘નવનિધ’, ‘અન્નપૂર્ણા’, ‘અક્ષયપાત્ર’, ‘કામધેનુ’, ‘કલ્પવૃક્ષ’, ‘ફેરાનું ફળ’, ‘પ્રાણનાથ’ વગેરે.

ભાવ કે અર્થની અભિવ્યક્તિ માટે યોગ્ય કે ઉચિત શબ્દની પસંદગી પણ કથાવસ્તુની અભિવ્યક્તિનું સબળ સાધન બને છે.

- આખ્યાનખંડમાંથી ‘શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ’ જુદા તારવો. એનો વાક્યપ્રયોગ કરો.

દા.ત., ● સૂર્યદેવ જેમાંથી વસ્તુ ખૂટે જ નહિ તેવા પાત્ર દ્વારા જગતનું પોષણ કરે છે.

- સૂર્યદેવ અક્ષયપાત્ર દ્વારા જગતનું પોષણ કરે છે.

ભાષા-અભિવ્યક્તિની દૃષ્ટિએ આવાં વાક્યોનો અભ્યાસ કરો.

શિક્ષકપ્રવૃત્તિ

- કૃષ્ણ-સુદામાના આશ્રમજીવનના પ્રસંગો વિદ્યાર્થીઓને કહી શકાય.
- ટીવી પરથી પ્રસારિત થતા માણભટ્ટના આખ્યાન અંગેના કાર્યક્રમો જોવાનું આયોજન કરી શકાય.

